

Jolanta Grotowska-Leder

Uniwersytet Łódzki

Zaradny czy bezradny? Strategie życiowe współczesnych Polaków w świetle wybranych wyników badań ogólnopolskich

1. Wprowadzenie

Dla przebiegu procesów rozwojowych w sferze ekonomicznej niezwykle istotna jest kondycja społeczno-ekonomiczna członków społeczeństwa i ich zachowania ekonomiczne. Współczesny człowiek radzi sobie bowiem na wiele sposobów z organizacją niezbędnych i ważnych do życia środków, wykorzystując różne dostępne mu formy oraz struktury formalne i nieformalne, tzn. sięga po zasoby instytucji gospodarczych, finansowych, socjalnych oraz krewnych i znajomych.

W opracowaniu podjęto zagadnienie sposobów radzenia sobie Polaków w codziennym życiu w pierwszej dekadzie XXI w. Przedmiotem analiz uczyniono ich zachowania ekonomiczne ważne pod względem zaspokajania codziennych potrzeb oraz szerzej traktowanych procesów ekonomicznych, tzn. sposoby organizowania środków finansowych i bilansowania domowego budżetu. Nazwano je strategiami życiowymi, choć kategoria ta obejmuje szerszy zespół zachowań, m.in. także wybory dotyczące poziomu i kierunku kształcenia, miejsca pracy oraz decyzje matrymonialne i prokreacyjne¹. Podejmowane przez

¹ Kategoria „strategia życiowa” jest stosowana w takich naukach jak biologia, ekologia i odnosi się do uwarunkowanego genetycznie zespołu cech osobniczych, które umożliwiają gatunkowi przetrwanie. W świecie przyrody znane są zasadniczo dwa typy strategii: 1) wydawanie licznego potomstwa, przy dużej umieralności osobników młodych, bo wieku produkcyjnego dożywa

jednostki decyzje o charakterze ekonomicznym w ramach ich gospodarstw domowych odnoszą się także do takich właśnie wyborów, gdyż status społeczno-zawodowy gospodarstwa domowego i biologiczny typ konstytuującej je rodziny (np. czy tworzy ona gospodarstwo jednoosobowe, rodzinę małą, wielodzietną, pełną, niepełną) warunkują rodzaj i charakter podejmowanych działań o znaczeniu ekonomicznym. W polu zainteresowania jest zatem to, czy i jakie rodzaje zachowań ekonomicznych służących zaspokajaniu potrzeb przejawiają współcześni Polacy. Czy poprzez pracę poszukują dodatkowych dochodów i środków, czy zaciągają kredyty, nie rezygnując z aspiracji w zakresie poziomu życia, czy też „zaciskają pasa”, tzn. rezygnują z dążeń i ograniczają potrzeby. Ujawnienie prawidłowości w zakresie przejawianych przez Polaków zachowań ekonomicznych, poza walorami poznawczymi, daje podstawy do wnioskowania o perspektywach rozwojowych kraju – jednostkowe i grupowe decyzje na poziomie gospodarstw domowych – jak ujawnia m.in. N. Luhmann² – są jednym z zasadniczych elementów globalnie ujmowanej gospodarki.

Empiryczną podstawę analiz stanowią rezultaty badań GUS z ostatnich kilku lat oraz dwóch innych powszechnie uznanych badań diagnozujących różne aspekty życia współczesnych Polaków: CBOS-u i *Diagnozy społecznej*.

2. Gospodarstwo domowe jako mikrostrukturalny obszar zachowań ekonomicznych

Gospodarczym aktorem jest przede wszystkim pojedynczy człowiek, gdyż jest wytwórcą, nabywcą i konsumentem, natomiast materialny poziom życia, formułowane w tym zakresie aspiracje i realizowane strategie są warunkowane jego sytuacją rodzinną. W procesie organizowania środków na zaspokajanie niezbędnych potrzeb i ich dystrybuowania podstawowa rola przypada gospodarstwu domowemu. Jego struktura (liczba domowników dorosłych, pracujących, przewlekle chorych itd.) i możliwości poszczególnych członków decydują o poziomie

---

zaledwie niewielki procent najsilniejszych jednostek (owady, ryby); 2) wydawanie małej liczby potomstwa, ale długa nad nim opieka, więc większość młodych osobników dożywa wieku produkcyjnego i wydaje na świat kolejne pokolenia (ptaki, ssaki). Pojęcie występuje także w medycynie i w naukach o zdrowiu (por. R. Rasińska, *Analiza wybranych wyznaczników kształtowania postaw prozdrowotnych młodzieży akademickiej*, 2010, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/169184/index.pdf>, 6.07.2011). Natomiast w socjologii problemów społecznych kategoria strategia ich rozwiązywania obejmuje trwałe, powtarzalne, świadomie podejmowane działania w reakcji na sytuacje problemowe w celu ich zmiany, poprawy, eliminacji, bo nie sprzyjają rozwojowi danej struktury społecznej (K. Frieske, P. Poławski, *Opieka i kontrola*, Interart, Warszawa 1996, s. 14).

² N. Luhmann, *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2007.

zaspokojenia potrzeb, o podejmowanych decyzjach i sposobach rozwiązywania codziennych problemów finansowych.

Zdaniem G. Backera³, twórcy ekonomicznej teorii zachowań ludzkich, podstawowym obszarem występowania zachowań o charakterze ekonomicznym jest gospodarstwo domowe, natomiast relacje między potrzebami odczuwanymi przez wspólnie gospodarujących domowników a możliwościami ich zaspokojenia wyznaczają stałe preferencje, które dotyczą fundamentalnych aspektów życia, m.in.: zdrowia, prestiżu, zadowolenia. Jednocześnie odczuwane przez członków gospodarstwa potrzeby, motywujące ich do działania, są zawsze konfrontowane z relatywną ograniczonością dostępnych środków. Ponieważ bilans potrzeb i możliwości ich zaspokojenia cechuje z reguły nierównowaga, to niezbędne jest podejmowanie decyzji co do hierarchii celów i takiego zastosowania środków, aby osiągać maksymalny efekt przy zastosowaniu minimalnych nakładów⁴.

W ujęciu J. Friedmanna, autora całościowego modelu zachowań ekonomicznych, podejmowane w gospodarstwach domowych działania obejmują zdobywanie i wypracowywanie środków do życia, przede wszystkim dochodów, oraz kontrolowanie wydatków. Przejawiane przez domowników tego typu zachowania Friedmann ujmuje szeroko, odnosząc je do rynku i do społeczeństwa obywatelskiego⁵. Opisy tych zachowań ujawniają, że członkowie gospodarstwa organizują środki na bieżące potrzeby poprzez realizowaną na rynku pracy – legalną i nielegalną – działalność zarobkową, ale także przez aktywność niezarobkową w najbliższym środowisku i w domu. Aktywność w ramach społeczności obejmuje prace na rzecz lokalnych instytucji, które poprawiają ogólną jakość życia w środowisku, a tym samym warunki życia poszczególnych jednostek i rodzin. Z kolei prace domowe to szereg zwykłych codziennych czynności, jak: zakupy, gotowanie, sprzątanie, opieka nad dziećmi, remontowanie itp. Rodzaj podejmowanych tego typu działań determinuje status ekonomiczny gospodarstwa domowego. Rodziny bogate charakteryzuje zwykle wysoki poziom aktywności zawodowej, przedsiębiorczość, które umożliwia posiadany kapitał społeczny, oraz wysoka konsumpcja w sferze towarów i usług. Rodziny biedne cechuje zabieganie o dostęp do środków dla zaspokojenia potrzeb najbardziej elementarnych, relatywnie częste sięganie po zasoby instytucji pomocy społecznej i proste ekonomiczne samoorganizowanie się w ramach sąsiedztwa czy dalszych krewnych,

³ G.S. Backer, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1990.

⁴ Zdaniem G.S. Backera ekonomiczny kontekst zachowań przejawianych w ramach gospodarstw domowych dotyczy nie tylko decyzji o charakterze materialnym, także o charakterze niematerialnym, np. zachowań, które pozornie nie wydają się mieć *sensu stricto* ekonomicznego znaczenia, np. rozrodczości i małżeństwa; *ibidem*.

⁵ J. Friedmann, *Empowerment. The Politics of Alternative Development*, Blackwell Publishers Socialforskninginstituttet, Cambridge, Oxford 1993.

np. wspólne przygotowywanie posiłków, robienie zakupów przez mieszkańców ubogich dzielnic, enklaw biedy i slumsów⁶.

N. Luhmann, twórca koncepcji funkcjonalizmu systemowego, dowodzi, że gospodarstwa domowe, które nazywa pierwotnymi jednostkami produkcji, są jednym z trzech składowych – obok rynków i firm – elementów gospodarki jako globalnego kompleksu instytucjonalnego. Podkreśla on, że gospodarstwa domowe są pierwotnymi jednostkami konsumpcji i od tego, jak sobie one radzą na rynku towarów, usług itp., tzn. czy i w jakim zakresie produkują, konsumują lub – co gorsza – wycofują się z aktywnego funkcjonowania gospodarczego, zależy dynamika rozwoju społecznego⁷.

Zagadnienie ekonomicznej aktywności gospodarstw domowych jest szeroko podejmowane w ostatnich dwudziestu latach w badaniach w Polsce. Studia dotyczą m.in. zróżnicowania źródeł dochodów gospodarstw domowych oraz strategii radzenia sobie przez nie w życiu zarówno zachowań adaptacyjnych do sytuacji wzajemnego niedostosowania warunków i potrzeb, jak i sposobów równoważenia budżetu domowego, wśród ogółu Polaków i w wybranych grupach⁸.

---

⁶ J. Friedmann cytuje za J. Hardym opisy takich zbiorowych działań, m.in. środowiskowe kuchnie, zbiorowe zakupy, wspólne produkowanie czegoś, co umożliwia ograniczenie wydatków i ryzyko podjęcia błędnej decyzji (J. Friedmann, *op. cit.*, s. 132).

⁷ N. Luhmann koncentruje się na funkcjonalnym zróżnicowaniu systemu społecznego (systemy: gospodarczy, polityczny, prawny), na procesach prowadzących do powstawania autonomicznego systemu gospodarczego w społeczeństwie, w których kluczowe znaczenie przypisuje rynkowi, oraz na roli i osobliwościach pieniądza. Rynek i pieniądz traktuje jako pierwszoplanowe, a gospodarka jego zadaniem wpływa na inne podsystemy, politykę, rodzinę, religię itd. (N. Luhmann, *op. cit.*).

⁸ M.in. L. Beskid, L. Zarzycka-Skrzypek, *Zachowania przystosowawcze gospodarstw domowych* [w:] *Ekonomiczny wymiar życia codziennego. Raport z badania '92*, red. L. Kolarska-Bobińska, CBOS, Warszawa 1993; R. Milic-Czerniak, *Zmiany zachowań konsumpcyjnych gospodarstw domowych pod wpływem wprowadzania gospodarki rynkowej* [w:] *Warunki życia i kondycja Polaków na początku zmian systemowych*, red. L. Beskid, IFiS PAN, Warszawa 1992; R. Milic-Czerniak, *Zachowania przystosowawcze do nowych warunków ekonomicznych* [w:] *Zmiany w życiu Polaków w gospodarce rynkowej*, red. L. Beskid, IFiS PAN, Warszawa 1999; J. Grotowska-Leder, *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002, s. 241–265; K. Gutkowska, *Funkcjonowanie wiejskich gospodarstw domowych w procesie zmian społecznych na wsi i przejawiane przez nie strategie radzenia sobie* [w:] *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich. Przejawy – struktura – zróżnicowanie*, red. M. Wieruszewska, IRWiR PAN, Warszawa 2002; oraz cyklicznie prowadzone badania *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków* (pięć edycji: 2000, 2003, 2005, 2007, 2009).

3. Typologia zachowań ekonomicznych gospodarstw domowych

Podstawą oceny zaradności gospodarstwa domowego są relacje między dochodami, którymi dysponuje rodzina, a ponoszonymi przez nią wydatkami, które obejmują jedną z trzech sytuacji: uzyskiwane w gospodarstwie domowym dochody przewyższają jego wydatki, równoważą ponoszone wydatki lub są mniejsze niż niezbędne wydatki. Dwie pierwsze sytuacje sprzyjają zaspokojeniu potrzeb domowników, sytuacja trzecia oznacza problemy dotyczące możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb i wymaga podejmowania decyzji w zakresie ograniczania aspiracji i potrzeb domowników albo poszukiwania dodatkowych źródeł dochodów.

Bilansowaniu domowego budżetu sprzyjają zachowania na rzecz wzrostu dochodów rodziny i zmniejszenia wydatków. Ekonomiczna inwencja domowników jest w tym zakresie duża, obejmuje różnorodne działania. W literaturze przedmiotu wskazuje się dwie podstawowe formy działań na rzecz bilansowania domowego budżetu: zachowania aktywne i zachowania pasywne. Pierwsze mają na celu obronę i realizację aspiracji materialnych rodziny oraz jej dotychczasowego standardu życia.

Do kategorii zachowań aktywnych służących zwiększaniu dochodów należy przede wszystkim praca: stała lub dorywcza, ale także różne rodzaje przedsiębiorczości i zakładanie lokat bankowych. Chodzi zarówno o tworzenie małych firm, często opartych na rodzinnych zasobach, nierzadko dających zatrudnienie także innym, jak i przedsiębiorczość, która polega na wykorzystywaniu szczególnych umiejętności członków rodziny (np. robienie na drutach, szydełkowanie, gotowanie). Wytworzone w domu wyroby sprzedaje się w bardziej lub mniej sformalizowany sposób (wystawia się do punktów sprzedaży, sprzedaje na bazarach, wśród znajomych).

Wśród zachowań pasywnych służących poprawie bieżącego bilansu finansowego gospodarstwa wskazuje się na ogół zachowania polegające na redystrybucji dochodów w czasie, jak np.: wykorzystywanie wcześniej zgromadzonych oszczędności i zaciąganie pożyczek, oraz na redystrybucji dochodów między grupami, np. korzystanie z finansowej pomocy bliższej i dalszej rodziny oraz znajomych. Do kategorii zachowań pasywnych należy także ograniczanie rodzinnych zasobów (np. wyprzedaż wartościowszych przedmiotów z domu) i oszczędzanie na wydatkach, wymuszona racjonalność gospodarowania⁹ oraz strategie

---

⁹ W społeczeństwie opartym na gospodarce rynkowej jednym ze sposobów ograniczania wydatków jest wykorzystywanie różnic cen towarów. Poszukuje się miejsc, w których można nabywać tańsze towary (bazary, hurtownie) i korzysta się z sezonowych obniżek ich cen.

kryzysowe równoważenia domowego budżetu, obejmujące: w celu zwiększenia dochodów sięganie po zasiłki z publicznego: państwowego i non-profitowego systemu pomocy, gdy rodzina ma prawo do różnego rodzaju zasiłków czy zapomóg i z tego prawa korzysta¹⁰, a w celu obniżenia wydatków niewywiązywanie się z obowiązkowych opłat z różnych tytułów, np. użytkownika lokalu (niepłacenie za prąd, gaz, czynsz) czy rezygnacja z wydatków na potrzeby mniej podstawowe (np. z uczestnictwa w kulturze)¹¹.

Towarzysząca działaniom pasywnym, w szczególności kryzysowym, redukcja aspiracji konsumpcyjnych i obniżenie materialnego poziomu życia – kupuje się mniej towarów, produkty tańsze, więc często gorszej jakości, rezygnuje się z profesjonalnych usług i ogranicza rodzinne zasoby – nie sprzyja koniunkturze gospodarczej w skali całego społeczeństwa, jest hamulcem procesów rozwojowych w gospodarce i w całym systemie.

4. Determinanty zachowań ekonomicznych gospodarstw domowych

Charakter i częstotliwość ekonomicznych działań podejmowanych w gospodarstwach domowych, sposobów radzenia sobie w życiu, określa wiele czynników. Są to czynniki zewnętrzne, tj. makrostrukturalne warunki funkcjonowania gospodarstw domowych, oraz czynniki wewnętrzne, tj. społeczno-demograficzne cechy gospodarstw domowych i ich członków oraz ich aspiracje, potrzeby i predyspozycje psychologiczne.

Najszerze ramy dla indywidualnej i rodzinnej aktywności ekonomicznej stanowią makrostrukturalne warunki funkcjonowania gospodarstw domowych.

Do zachowań pasywnych zalicza się także zachowania prosumpcyjne i rewitalizacyjne, tj. potrzebne w gospodarstwie rzeczy i niezbędne usługi wykonuje się w domowy sposób (np. przygotowuje się przetwory na zimę, nie korzysta się z usług pralni), przedłuża się trwałość rzeczy przez ich naprawę.

¹⁰ Por. R. Milic-Czerniak, *Zachowania...*, s. 62–63; J. Grotowska-Leder, *Fenomen wielkomięskiej biedy...*

¹¹ Tych, którzy w zachowaniach adaptacyjnych do zewnętrznych warunków wybierają strategię powiększania dochodów, w połowie lat 90. nazywano „lisami”, a osoby koncentrujące się na ograniczaniu wydatków – „jeżami” i „lemingami”. „Strategia lisa” jest ofensywna, polega na dostosowywaniu przez konsumentów zewnętrznych warunków do własnych potrzeb i zwiększaniu wysiłku na rzecz zachowania dotychczasowych wzorów konsumpcji. Pasywna „strategia jeża” i kryzysowa „strategia leminga” polegają na pielęgnowaniu równowagi budżetowej poprzez kontrolę i dostosowywanie wydatków do finansowych możliwości, kosztem zaniżenia aspiracji konsumpcyjnych i zmniejszania majątku konsumpcyjnego (J. Czapiński, *Uziemienie polskiej duszy*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 3).

Inne warunki radzenia sobie w życiu miały polskie rodziny w czasach dominacji w Polsce gospodarki centralnie planowanej z jej charakterystyczną cechą – polityką pełnego zatrudnienia, inne obecnie – w gospodarce rynkowej i konkurencji na rynku pracy, towarów i usług. Przed 1989 r. gospodarstwa równoważyły domowe budżety głównie przez wysoką aktywność zawodową wszystkich dorosłych domowników, w tym przez ich dodatkową pracę zarobkową, oraz prosumpcję, tzn. wytwarzanie środków do zaspokojenia potrzeb we własnym zakresie, którą dodatkowo wymuszał stały niedobór towarów i usług na rynku¹². Rzeczywistość zaistniała w latach 90. to nowe warunki, istotne dla kształtowania się strategii gospodarstw domowych na rzecz zaspokajania bieżących potrzeb, wśród których na początku tego okresu szczególnie ważne okazały się: głęboka deprecjacja zarobków, dochodów i oszczędności wskutek inflacji; wzrost i zróżnicowanie cen towarów i usług; wzrost kosztów utrzymania wskutek inflacji i wycofania się państwa z subsydiowania podstawowych dóbr i usług (urynkowania cen artykułów żywnościowych, leków, nośników energii, mieszkań) oraz zmiany na rynku pracy skutkujące masowym bezrobociem, przechodzeniem od stałych do niestałych form zatrudnienia. Kumulacja w jednym czasie tych zjawisk spowodowała zasadniczą zmianę wcześniej stosowanych przez polskie rodziny sposobów radzenia sobie w życiu. Potwierdzeniem zachowań adaptacyjnych są zmiany w strukturze dochodów gospodarstw domowych: zdecydowanie zmniejszył się odsetek rodzin utrzymujących się z jednego rodzaju dochodów (łączenie różnych źródeł dochodów), zmalał udział zarobków, a wskutek masowego bezrobocia wzrósł udział dochodów ze źródeł niezarobkowych (np. z różnego rodzaju świadczeń społecznych, rent czy emerytur, z zasiłków dla bezrobotnych), oraz współwystępowanie dochodów z pracy najemnej z pracą na rachunek własny oraz z pracy najemnej w sektorze państwowym z pracą najemną w sektorze prywatnym¹³. Te tendencje utrzymują się nadal, ale na znaczeniu zyskują dochody z różnych form przedsiębiorczości, w tym na rachunek własny, oraz ze źródeł niezarobkowych.

Zachowania ekonomiczne gospodarstw domowych mają swoje korelaty społeczno-ekonomiczne. Strategie aktywne równoważenia domowych budżetów w porównaniu ze strategiami pasywnymi czy strategiami kryzysowymi korelują silniej z czynnikami społeczno-demograficznymi niż z czynnikami ekonomicz-

---

¹² W latach 80., w czasach powszechnej deprecjacji dochodów z pracy podstawowej, rodziny uruchomiły swoisty system adaptacyjny do warunków kryzysowych: łączyły stałą pracę w sektorze uspołecznionym z dodatkową pracą w dynamicznie rozwijającym się sektorze prywatnym, aktywnością w szarej strefie gospodarki i korzystaniem z darów zagranicznych.

¹³ J. Sikorska, *Spoleczne zróżnicowanie aktywności ekonomicznej. Zmiany struktury utrzymania gospodarstw domowych w latach 1985–1995* [w:] *Elementy nowego ładu*, red. H. Domański, A. Rychard, IFiS PAN, Warszawa 1997, s. 90–93.

nymi. Strategiom aktywnym sprzyjają młody wiek, wyższy poziom wykształcenia i fakt bycia mężczyzną. Natomiast postawy pasywne częściej cechują starsze roczniki, kobiety i osoby legitymujące się niższym poziomem kwalifikacji szkolnych¹⁴. Strategie pasywne, w szczególności kryzysowe, są warunkowane niskim kapitałem edukacyjnym oraz niską pozycją ekonomiczną gospodarstwa. Relatywnie często stosują je gospodarstwa biedne, mające trudności z równoważeniem domowego budżetu, napotyające kłopoty w zaspokojeniu podstawowych potrzeb i nisko oceniające swoją pozycję ekonomiczną¹⁵.

5. Strategie życiowe współczesnych Polaków w zakresie zachowań ekonomicznych

5.1. Uwagi ogólne

Reakcje człowieka w postaci określonych zachowań ekonomicznych są pochodną jego kondycji społeczno-ekonomicznej i samopoczucia. Minione dwadzieścia lat w historii Polski (lata 1990–2010) to czas dojrzwania kształtowanego w wyniku rewolucji społecznej ładu społecznego określanego przez dwa wektory: w płaszczyźnie politycznej – przejście od totalitaryzmu do demokracji, a w płaszczyźnie ekonomicznej – od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej. Ostatnie lata, szczególnie po akcesji Polski do UE w 2004 r., są – mimo większej lub mniejszej dynamiki wydarzeń, w tym zmniejszenia tempa rozwoju gospodarczego i kryzysów finansowych – czasem stabilizacji przyjętych rozwiązań społeczno-ekonomicznych. Konsekwencją tego złożonego, wielowymiarowego procesu są, najogólniej ujmując, zasadniczo nowe możliwości rozwoju obywateli i całego społeczeństwa. Jednakże odczuwane efekty tych zmian nie są jednoznaczne dla jednostkowych i grupowych aktorów społecznych, bo są wypadkową działania różnorodnych czynników. W perspektywie indywidualnych losów życiowych szanse rozwojowe jednostek wyznaczają ich kapitał społeczny i postawy społeczne jako pochodna ich statusu społeczno-ekonomicznego, w perspektywie struktur określonych terytorialnie, regionów czy społeczeństw, dotychczasowy poziom rozwoju, sprawne zarządzanie i umiejętność korzystania z nowych rozwiązań. Są aktywni uczestnicy i bierni kibice dziejących się zjawisk i procesów, beneficjenci i przegrani dokonujących się zmian, optymiści i pesymiści.

¹⁴ J. Czapiński, *op. cit.*, s. 30–32.

¹⁵ R. Milic-Czerniak, *Zachowania...*, s. 68–71.

5.2. Sytuacja finansowa gospodarstw domowych i samopoczucie Polaków

Zachowania ekonomiczne gospodarstw są, mimo złożoności ich uwarunkowań, skorelowane głównie z ich sytuacją finansową, ich zasobami finansowymi. Pomiaru tych zasobów dokonuje się na wiele sposobów, poprzez m.in. określenie przeciętnych poziomu dochodów lub wydatków gospodarstw domowych *per capita*, ustalenie odsetka gospodarstw domowych bez dochodów własnych, udziału gospodarstw domowych utrzymujących się z zasiłków, doświadczających ubóstwa, lub przez subiektywną ocenę możliwości zaspokojenia potrzeb.

Analiza dostępnych danych GUS ujawnia, że sytuacja przeciętnego polskiego gospodarstwa domowego nie jest jednoznaczna, gdy stosuje się różne wskaźniki jej pomiaru (tabela 1). W ostatnich dziesięciu latach przeciętny dochód *per capita* polskich gospodarstw domowych wzrósł bardziej niż przeciętne ich wydatki *per capita* (w latach 2000–2009 odpowiednio o 45% i o ponad 37%), a w rezultacie nadwyżka dochodów nad wydatkami wzrosła (odpowiednio z 1,5% do 14%) i nadal wzrasta (w 2010 r. do blisko 17%)¹⁶. Jednocześnie odnotowuje się wzrost udziału gospodarstw utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, poniżej relatywnej linii ubóstwa i korzystających z pomocy społecznej.

Czynnikiem i jednocześnie skutkiem aktywności człowieka jest jego samopoczucie, w którym zakumulowane są jego wysiłek i nakłady, sukces i niedosyt osiągnięć, relatywizacja osiągnięć w stosunku do własnych aspiracji i możliwości oraz dokonań innych.

W ostatnich publikowanych badaniach warunków życia Polaków *Diagnoza społeczna 2009*, do oceny sytuacji finansowej i szerzej socjalnej gospodarstw domowych zastosowano wskaźnik oceny możliwości radzenia sobie na co dzień w życiu. Uzyskane wyniki ujawniły, że zdecydowanie przeważają gospodarstwa (3/4 ogółu), które według deklaracji ich kierowników mają trudności z zaspokajaniem potrzeb przy posiadanych dochodach, wśród nich prawie 19% deklaruje duże trudności w tym zakresie, ale w ciągu ostatnich lat (2007–2009) wskaźnik ten wykazuje nieznaczny spadek. Najczęściej narzekają w tym zakresie – co zrozumiałe – gospodarstwa domowe, które utrzymują się ze źródeł niezarobkowych (ponad 58% kategorii) oraz gospodarstwa rencistów (ok. 40%), relatywnie często także gospodarstwa domowe: z bezrobotnymi (ok. 39%), z osobami niepełnosprawnymi (ok. 30%), a nadto gospodarstwa rodzin niepełnych i nierodzinne gospodarstwa jednoosobowe (odpowiednio: 28% i 26%). W niekorzystnej sytuacji finansowej znajdują się stosunkowo częściej gospodarstwa zamieszkujące

¹⁶ Obliczenia na podstawie: *Sytuacja gospodarstw domowych w 2010 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, GUS, maj 2011, s. 1; http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/PUBL_wz_sytuacja_gosp_dom_2010.pdf.

Tabela 1. Sytuacja polskich gospodarstw domowych w latach 2000–2009 – wybrane wskaźniki

Wskaźnik	2000	2009	2000–2009
Przeciętny miesięczny dochód rozporządzany na 1 osobę w gospodarstwie domowym (zł)	610,5	1114,0	+503,5
Przeciętne miesięczne wydatki na 1 osobę w gospodarstwie domowym (zł)	599,5	957,0	+357,5
Nadwyżka przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego na osobę nad przeciętnymi miesięcznymi wydatkami na osobę w gospodarstwie domowym (w %)	1,8	14,0	+12,2
Gospodarstwa domowe utrzymujące się tylko ze źródeł niezarobkowych wśród ogółu gospodarstw (w %)	4,6	6,95	+2,35
Osoby w gospodarstwach domowych poniżej relatywnej granicy ubóstwa (w %)	17,1	17,3	+0,2
Osoby w gospodarstwach domowych korzystające z pomocy społecznej (w %)	17,1	8,5	–8,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych w 2009 r.*, Informacje i opracowania statystyczne GUS, 2010, s. 40; *Rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 2010, s. 187; K. Hanusik, U. Łangowska-Szcześniak, *Sytuacja gospodarstw domowych w Polsce w okresie transformacji*, s. 90, <http://mikro.univ.szczecin.pl/bp/pdf/18/7.pdf> (11.07.2011); *Pomoc społeczna w Polsce w latach 2005–2009*, GUS, Warszawa 2011, s. 91.

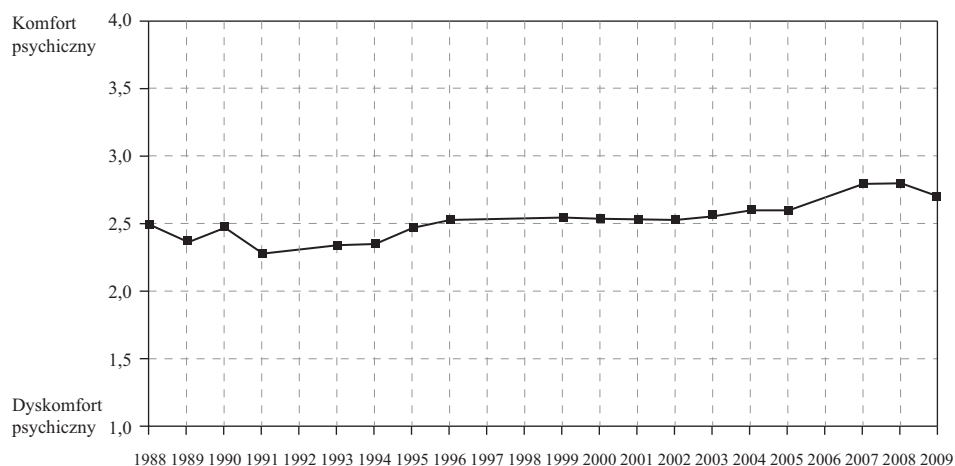
mało zurbanizowane obszary: wsie i najmniejsze miasta (odpowiednio ponad 21% i 20%)¹⁷. Natomiast z badań CBOS wynika, że od kilkunastu lat niemal systematycznie wzrasta wśród Polaków poziom zadowolenia z życia, odnotowano znaczną poprawę ich samopoczucia w latach 1989–2009. Pod koniec 2010 r. ogólną satysfakcję z życia deklarowała zdecydowana większość członków społeczeństwa (73,4%), a tylko nieliczni (3,3%) wyrażali niezadowolenie. Na materialne warunki bytu własnego gospodarstwa domowego narzeka co czwarty ankietowany (24,2%), niezadowolenie ze swoich dochodów wyraża blisko połowa pracujących (43,7%), ale wskaźniki dobrobytu (zasobność w dobra podstawowe i luksusowe) ujawniają, że w końcu pierwszej dekady XXI w. polskim rodzinom żyje się coraz lepiej. Coraz rzadziej mają one problemy finansowe z zaspokojeniem potrzeb zarówno podstawowych, jak i wyższego rzędu¹⁸.

Zdaniem ekspertów CBOS umocniły się wśród Polaków emocje pozytywne, osłabły zaś – negatywne. W 2009 r. częściej niż co druga osoba deklarowała, że wielokrotnie odczuwała pewność, iż wszystko układa się dobrze, tyleż samo doświadczało satysfakcji z tego, że powiodło im się w życiu, a prawie co drugi

¹⁷ *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2009, s. 46–47.

¹⁸ *Poziom życia Polaków*, BS/44, CBOS, Warszawa 2010, s. 10–11.

Polak odczuwał dumę ze swoich osiągnięć, a w 1989 r. odpowiednio – 28%, 29% i 24%. Jednak nadal stosunkowo dużo, niewiele mniej niż przed dwudziestu laty, Polaków ujawniało, że często doświadcza bezradności (odpowiednio 34% i 28%), natomiast zasadniczo mniej deklarowało, że odczuwa wściekłość (41% i 24%), często przeżywa stany depresyjne (36% i 21%). Jednocześnie rodacy częściej formułowali gorsze opinie o nastrojach panujących w ich środowisku – dwukrotnie więcej osób zauważało w swoim otoczeniu ogólne niezadowolenie i brak wiary w jakąkolwiek poprawę (15% wobec 7%), nieco więcej też dostrzegało apatię i rezygnację (14% wobec 11%)¹⁹.

Rys. 1. Samopoczucie Polaków w latach 1988–2009

Źródło: *Samopoczucie Polaków w ostatnim dwudziestoleciu*, BS/173, CBOS, Warszawa 2009, s. 7.

Opracowany syntetyczny wskaźnik samopoczucia Polaków²⁰ (rys. 1) ujawnia, że w okresie od 1996 r. kształtuje się ono powyżej wartości średnich (>2,5 na skali od 1 do 4), z wyraźnie zaznaczoną dynamiką wzrostu od 2003 r. Znaczącą

¹⁹ *Samopoczucie Polaków w ostatnim dwudziestoleciu*, BS/173, CBOS, Warszawa 2009.

²⁰ Do stosowanych w badaniu dziewięciu wymiarów obliczono średnią nasilenia doznawanych emocji mierzoną na skali od 1 do 4, gdzie 1 oznaczało dyskomfort psychiczny definiowany jako deklarowanie częstych doznań negatywnych, a 4 – komfort psychiczny określony przez częste występowanie emocji pozytywnych. W opracowanym syntetycznym wskaźniku pominięto dwie składowe zmienne: „poczucie lekceważenia przez władzę”, gdyż była słabo skorelowana z pozostałymi zmiennymi, oraz zmienną „myśli samobójcze”, wprowadzoną do badania dopiero w 2008 r. (*Samopoczucie Polaków w ostatnim dwudziestoleciu...*).

zmianę na lepsze odnotowano w latach 2007–2008 (2,85), a w 2009 r. minimalny spadek (do 2,71)²¹.

5.3. Strategie życiowe

Prezentowane niżej analizy strategii życiowych współczesnych Polaków ujawniają głównie te zachowania ekonomiczne, które są zasadnicze dla kondycji gospodarstwa domowego, ale także odwołują się do wyników badań podporządkowanych tematowi, które wskazują na ich złożony charakter. Wybór poddanych analizie zachowań jest dość arbitralny i jak każdy wybór – dyskusyjny, ale wspólną cechą tych działań są ich poważne konsekwencje dla przyszłości rodziny. Wśród strategii aktywnych uwzględniono wykonywanie pracy podstawowej i dodatkowej, także za granicą, oraz przedsiębiorczość realizowaną poprzez własną działalność gospodarczą. Wśród strategii pasywnych analizy dotyczą zaciągania długów, sięgania po pomoc do instytucji pomocy społecznej z powodu złej sytuacji finansowej. Decyzja o pracy za granicą to zagrożenie dla trwałości rodziny i ryzyko pozostania poza krajem. Korzystanie z kredytów i wsparcia zewnętrznych systemów zabezpieczenia potrzeb ogranicza w dłuższym przedziale czasu samodzielność rodzin w wypracowywaniu we własnym zakresie środków na zaspokojenie potrzeb i prowadzi do chronicznej niesamodzielności materialnej.

5.3.1. Strategie aktywne

Aktywność zawodowa

Najbardziej akceptowaną społecznie strategią zdobywania środków do życia jest praca zarobkowa. Jest to strategia powszechnie stosowana przez Polaków, ale udział pracujących wśród Polaków jest relatywnie mały, ale w ostatnich kilku latach zaznacza się tendencja wzrostowa. Według badań BAEL w latach 2003–2009 wskaźnik zatrudnienia wzrastał z 44% do ponad 50% (w IV kwartale 2010 r. – 51,1%)²², a według *Diagnozy społecznej* – odpowiednio z 46,2% do 51,3%²³. Polacy podkreślają instrumentalne znaczenie pracy, akcentując odpowiednie zarobki, a zyskują na znaczeniu w ocenach m.in. stabilność zatrudnienia oraz jej wartości autotelicznej, tzn. możliwość osobistego rozwoju. Warto zauważyć, że w strategiach życiowych młodych osób rozpoczynających samodzielne życie, będących w fazie prokreacji, aktywność zawodowa żon i matek jest podporządkowana rodzinie. Przyjście na świat dzieci w opinii zarówno większości

²¹ *Ibidem*, s. 7.

²² *Aktywność ekonomiczna ludności...*, 2011, s. 34.

²³ *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 116.

mężczyzn, jak i kobiet wymaga ograniczenia aktywności zawodowej kobiety. Ok. 70% badanych uważa, że w rodzinie z dziećmi do 3 lat kobieta powinna czasowo lub na stałe zrezygnować z pracy. Niepełny wymiar pracy kobiet jest najczęściej postrzegany jako najlepsze rozwiązanie dla rodzin z dziećmi w wieku 3–6 lat, natomiast ok. 85% kobiet i mężczyzn uważa, że kobiety powinny powrócić do zatrudnienia w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu wówczas, gdy dzieci osiągną wiek szkolny²⁴.

Praca na własny rachunek

Pracujący na własny rachunek to obecnie w Polsce relatywnie liczna grupa. Łącznie pracodawcy, tzn. zatrudniający inne osoby i pracujący tylko we własnym zakresie, stanowią 18,3% ogółu pracujących. Ten sposób zarobkowania zyskuje na znaczeniu – ich udział zwiększył się w ciągu ostatniego roku (IV kwartał 2009–IV kwartał 2010) o 0,6 punktu procentowego. Wśród ogółem 3036 tys. osób prowadzących własną działalność gospodarczą w IV kwartale 2010 r. zwiększyła się zarówno liczba pracodawców, jak i pracujących na własny rachunek niezatrudniających pracowników najemnych – o 4,4 punktu procentowego w każdej kategorii²⁵.

Dodatkowe zatrudnienie

Deklarowane przez duży odsetek Polaków niezadowolenie z poziomu zarobków w kontekście zaspokojenia potrzeb oraz duży wpływ materialnych wzorów życia we współczesnych społeczeństwach konsumpcyjnych powodują, że w strategiach gromadzenia środków finansowych współczesnych rodaków istotne miejsce zajmuje dodatkowa praca. W Polsce liczba dorabiających po godzinach od lat jest wysoka. Według ostatnich danych GUS za III–IV kwartał 2010 r. więcej niż w jednym miejscu pracuje w Polsce prawie 1,2 mln osób, co stanowi ponad 7% wszystkich zatrudnionych (dla porównania w całej UE zaledwie 3,8%). Wykonywanie kilku prac charakteryzuje głównie osoby z wyższym wykształceniem (ok. 11% wszystkich pracujących z dyplomem wyższej uczelni) i częściej mężczyzn (wśród dodatkowo pracujących stanowią oni 63,7%). Dorabiają najczęściej rolnicy i nauczyciele, osoby zatrudnione w opiece zdrowotnej i w pomocy społecznej oraz przedstawiciele wolnych zawodów²⁶.

---

²⁴ *Diagnoza społeczna 2009...*; I.E. Kotowska, *Older Workers in the Labour Market and Social Policies*, Referat przygotowany na Europejską Konferencję Ludnościową „Demographic Challenges for Social Cohesion”, Strasburg, 7–8 kwietnia 2005.

²⁵ *Aktywność ekonomiczna ludności IV kwartał 2010*, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2011, s. 38.

²⁶ *Ibidem*, s. 39.

Praca za granicą

Współczesne procesy europeizacji, zintensyfikowane po akcesji państw środkowoeuropejskich do UE, stworzyły nowe obszary zarobkowania i możliwości poprawy warunków życia. Polacy korzystają z szansy poprawy sytuacji dochodowej swoich gospodarstw domowych, podejmując pracę w krajach unijnych. Statystyki GUS, CBOS i badania *Diagnoza społeczna 2009* ujawniają, że ten rodzaj strategii życiowej, niełatwej w realizacji, wybiera relatywnie dużo Polaków. Skala zjawiska nie jest łatwa do szacowania. Z danych sondaży CBOS przeprowadzonych w latach 2007–2008 wynika, że w dziesięcioleciu 1997–2007 niemal co dziesiąty dorosły Polak (9,5–10% reprezentatywnej próby badawczej) pracował za granicą, co setny był tam zatrudniony w roku realizacji badania, co według przeprowadzonych szacunków oznacza, że w całym dziesięcioleciu pracowało za granicą ok. 3 mln Polaków²⁷. Dodatkowe informacje o osobistych doświadczeniach Polaków związanych z pracą poza krajem płyną z danych dotyczących odsetka gospodarstw domowych, z których ktoś z domowników wyjechał do pracy za granicę. Takie gospodarstwa stanowią 7,3% ogółu, a zatem z faktu, że w Polsce jest ok. 14 mln gospodarstw domowych, wynika, iż obecnie poza granicami naszego kraju pracuje ponad milion Polaków²⁸. Natomiast według danych badania *Diagnoza społeczna 2009*, w latach 2007–2009 grupa osób mających doświadczenia związane z pracą za granicą poszerzyła się. Z deklaracji badanych wynika, że w latach 2005–2007 pracowało za granicą ok. 3,2% Polaków powyżej 15 lat, a w okresie 2005–2009 – 4%²⁹. Jednocześnie duży odsetek Polaków – ok. 18% w 2008 r. ogółu badanych – deklaruje większe lub mniejsze zainteresowanie podjęciem pracy za granicą. Zainteresowanie to jest tym większe, im niższe dochody *per capita* ma gospodarstwo domowe. Decyzje o migracji zarobkowej są wyraźnie skorelowane także z płcią, wiekiem i poziomem kwalifikacji. Na emigrację zarobkową niemal dwukrotnie częściej decydują się mężczyźni (13,7% ogółem pracujących w przeszłości lub obecnie) niż kobiety (7,1%), częściej ludzie młodzi (poniżej 45. roku życia) niż starsi, stosunkowo najczęściej osoby w wieku 25–34 lata (17,6%), nieco rzadziej w wieku 18–24 lata (13,7%) oraz 35–44 lata (12,9%)³⁰.

²⁷ Analizy objęły osoby, które akurat przyjechały na krótko do kraju lub mieszkają w Polsce i dojeżdżają do pracy za granicą; z przyczyn obiektywnych nie objęto badaniem tych, którzy z powodu pracy za granicą byli nieobecni podczas badania. Obliczono, że 1% badanej próby odpowiada 280 tys. osób w całej dorosłej populacji Polski (*Doświadczenia i plany dotyczące pracy za granicą*, BS/35, CBOS, Warszawa 2008, s. 1).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 24.

³⁰ Większość zainteresowanych zatrudnieniem za granicą planuje wyjechać jedynie na pewien czas – najczęściej od pół roku do dwóch lat (łącznie 35,0%), lub na czas krótszy – do pół roku (26,0%), a na dłuższy czas – ponad dwa lata – stosunkowo mała grupa (13,1%). Natomiast wyjazd-

Istotnym czynnikiem wpływającym na podejmowanie pracy za granicą przez Polaków jest wykształcenie, ten rodzaj strategii wymaga bowiem kompetencji językowych, wiedzy o sposobach funkcjonowania poza granicami kraju i otwartości na nieznanne doświadczenia. Taki krok podejmują najczęściej osoby lepiej wykształcone, na poziomie co najmniej średnim, w tym stosunkowo często osoby z wykształceniem wyższym, co najmniej ze stopniem doktora (13,8%). Natomiast wśród osób pracujących za granicą z wykształceniem poniżej średniego relatywnie często można spotkać absolwenta zasadniczej szkoły zawodowej. W grupach społeczno-zawodowych doświadczenie pracy za granicą mają najczęściej: mistrzowie technicy (17,6%), właściciele firm (16,4%), kadra kierownicza (15,8%), specjaliści z wyższym wykształceniem (15,5%), inżynierowie (14,4%), lekarze (14,4%), robotnicy wykwalifikowani (16,8%) oraz robotnicy najemni w rolnictwie (17,5%). Wśród biernych zawodowo zatrudnienie poza krajem znaleźli głównie bezrobotni (17,5%) oraz uczniowie i studenci (13,4%).

5.3.2. Strategie pasywne

Oszczędzanie i długi

Mimo dokumentowanego w analizach GUS wzrostu w Polsce dochodów gospodarstw domowych, wzrostu przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w gospodarce narodowej i jego siły nabywczej³¹, dane CBOS ujawniają, że życie na kredyt jest często, częściej niż gromadzenie oszczędności, doświadczeniem rodaków. Z deklaracji Polaków wynika, że zdecydowana większość gospodarstw domowych nie posiada żadnych oszczędności pieniężnych. Według CBOS w 2008 r. 23% ogółu badanych³², a według *Diagnozy społecznej 2009* – ponad 27% w 2007 r., i 30,4% w 2009 r. przyznaje się do posiadania oszczędności³³. Posiadanie oszczędności lub ich brak pozostaje w związku z takimi cechami gospodarstwa domowego, jak poziom wykształcenia i status społeczno-zawodowy domowników, oraz – najważniejszą – wielkością uzyskiwanych dochodów. Takie zasoby finansowe posiadają przede wszystkim gospodarstwa, które mają z czego odkładać, tzn. o najwyższych przeciętnych miesięcznych dochodach na osobę

---

dem na stałe w tym celu jest zainteresowana relatywnie duża grupa – 14,4%. Część osób (11,5%) deklaruje, że chciałaby mieszkać w Polsce i jedynie dojeżdżać do pracy za granicą (*Doświadczenia i plany...*, s. 8).

³¹ Według GUS wzrasta przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w gospodarce narodowej (w I kwartale 2011 r. wynosi ponad 3466 zł, tj. o 4,5% więcej niż w analogicznym okresie ub. roku) i jego siła nabywcza – o 0,8% w analogicznym okresie (choć nieco mniej niż odpowiednio przed rokiem) (*Zatrudnienie i wynagrodzenia w gospodarce narodowej w I kwartale 2011*, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2011, s. 15).

³² *Oszczędzanie i długi Polaków*, BS/36, CBOS, Warszawa 2008.

³³ *Diagnoza społeczna 2009...*, s. 74–76.

(>1200 zł), osób z tytułem magistra oraz z wyższym stopniem naukowym, a ze względu na status zawodowy – przede wszystkim kadra kierownicza, prawnicy, osoby pracujące na własny rachunek, inżynierowie oraz górnicy. Stosunkowo najniższy poziom oszczędności deklarują gospodarstwa o najmniejszych dochodach na osobę, duże (co najmniej pięcioosobowe) oraz rodziny osób najslabiej wykształconych. Zasoby finansowe tego typu mają rodziny osób w wieku średnim, co jest konsekwencją wyższych dochodów gospodarstwa domowego w środkowych fazach cyklu życia, a także struktury popytu konsumpcyjnego w różnych fazach przebiegu życia. Nieznaczny spadek prawdopodobieństwa posiadania oszczędności w grupie gospodarstw z osobą będącą głową gospodarstwa w wieku 45–54 lata może być związany z wydatkami, jakie rodzice ponoszą w związku z usamodzielnieniem się dzieci. W grupie gospodarstw domowych posiadających oszczędności największy odsetek stanowią gospodarstwa gromadzące je z przeznaczeniem na sfinansowanie bieżących wydatków konsumpcyjnych (w 2009 r. – ponad 21% kategorii) oraz gospodarstwa domowe oszczędzające na zakup dóbr trwałych, remont mieszkania, a także sytuacje losowe (ponad 18%)³⁴.

Splącanie kredytów jest, obok braku oszczędności, cechą współczesnych polskich rodzin. Coraz bardziej popularne, łatwiej dostępne i korzystniej oprocentowane kredyty sprawiły, że splącanie rat jest obecnie czymś naturalnym dla ponad 2/5 polskich gospodarstw. Okazuje się, że dla stosunkowo dużej ich części – 43,0% kategorii – są to środki na bieżące funkcjonowanie, a dla wprawdzie nielicznej, bo stanowiącej ponad 4% grupy rodzin oznacza to kłopoty z realizacją zobowiązań z tytułu różnego rodzaju rat, długów lub kredytów, przy czym najpopularniejszą formą zadłużania się rodaków są pożyczki i kredyty zaciągane w bankach (86% gospodarstw mających jakiegokolwiek zobowiązania finansowe). Zdecydowanie rzadziej gospodarstwa sięgają po pożyczki z zakładowych kas samopomocowych (13,8%), a najrzadziej do ofert pozabankowych instytucji kredytowych (8,3%). Relatywnie rzadko otrzymują pomoc finansową od osób prywatnych: krewnych, przyjaciół, znajomych czy sąsiadów (7,5%). Gospodarstwa osiągające najniższe dochody zdecydowanie częściej korzystają z pomocy osób prywatnych oraz z ofert różnych instytucji udzielających kredytów, poza bankiem, a rodziny uzyskujące wyższe zarobki stosunkowo częściej zadłużają się w bankach oraz w zakładach pracy. Zadłużają się przede wszystkim rodziny osób w wieku usamodzielniania się i prokreacji (25–44 lata) oraz gospodarstwa

---

³⁴ Oszczędności obejmują najczęściej pieniężne lokaty bankowe, relatywnie rzadko są to fundusze inwestycyjne – z uwagi na to, że jest to w Polsce stosunkowo nowa forma lokowania i pomnażania oszczędności, a także ostatni kryzys finansowy – 12% dorosłych Polaków ma doświadczenie z inwestowaniem w funduszach inwestycyjnych, wśród nich mniej niż połowa (5% ogółu) deklaruje, iż obecnie posiada jednostki uczestnictwa w funduszu inwestycyjnym (*Polacy a fundusze inwestycyjne*, BS/165, CBOS, Warszawa 2009).

większe (co najmniej czteroosobowe)³⁵. Krzywa prawdopodobieństwa posiadania długów przybiera w przebiegu życia kształt odwróconego U. Gospodarstwa najmłodszych dorosłych nie są jeszcze dostatecznie wiarygodnie dla instytucji finansowych, dla zaciągania przez nie znaczących zobowiązań kredytowych. Kolejne roczniki cechuje już wzrost aktywności kredytowej gospodarstw, w związku z realizacją potrzeb konsumpcyjnych właściwych danej fazie przebiegu życia (zakupy dóbr trwałych, mieszkania). W starszych grupach wiekowych osób będących głową gospodarstwa domowego prawdopodobieństwo posiadania zobowiązań szybko maleje, ponieważ po osiągnięciu pewnego wieku większość potrzeb, tradycyjnie finansowanych kredytem, została już zaspokojona, a nadto prawdopodobieństwo zaciągnięcia zobowiązania zależy również od statusu osoby będącej głową gospodarstwa na rynku pracy – zatrudnienie także sprzyja podejmowaniu zobowiązań kredytowych w obu okresach³⁶.

5.3.3. Typy strategii – sposoby poprawy sytuacji materialnej gospodarstwa domowego

Z dotychczasowych analiz wynika, że rodziny stosują wiele sposobów, by poprawić sytuację materialną swoich gospodarstw domowych. Ich ogromną różnorodność ujawniły podporządkowane temu zagadnieniu badania CBOS, a zastosowana w nich analiza czynnikowa pozwoliła uporządkować przejawiane działania w sześć strategii. Okazało się przy tym, że strategie stosowane najpowszechniej przez współczesnych Polaków nie są najefektywniejsze.

Najczęściej stosowaną przez rodaków strategią jest gospodarność, cechuje ona prawie wszystkie gospodarstwa domowe (98,7%), a polega na własnoręcznym wykonywaniu na potrzeby rodziny rozmaitych prac domowych i gospodarskich: sprzątanie i pranie, robienie przetworów, remontowanie mieszkania i instalacji, szycie, przeróbki, uprawa warzyw i owoców, hodowla zwierząt, naprawa wyposażenia mieszkania oraz różnych pojazdów, a także hurtowe robienie zakupów żywności po niższych cenach. Zdecydowana większość gospodarstw domowych (79,6%) stosuje także strategię zaciskania pasa i zadłużania się, jednocześnie Polacy częściej ograniczają wydatki oszczędnie nimi gospodarując, niż zaciągają pożyczki i kredyty. Relatywnie często także – co czwarta rodzina (24,0%) – przejawiają najmniej aktywną strategię, nie wypracowują środków we własnym zakresie, lecz sięgają do zasobów rodziny lub instytucji wspierających, a relatywnie nie tak rzadko – co pięćdziesiąty respondent deklaruje, że wyprzedaje rzeczy z domu³⁷.

³⁵ *Oszczędzanie i długi Polaków...*, s. 6–10.

³⁶ *Diagnoza społeczna 2009...*, *op. cit.*, s. 74–76.

³⁷ *Sposoby poprawy sytuacji materialnej stosowane w gospodarstwach domowych*, BS/38, CBOS, Warszawa 2008, s. 3–4.

Tabela 2. Sposoby poprawy sytuacji materialnej stosowane w gospodarstwach domowych według stopnia skuteczności

Lp.	Strategie poprawy sytuacji materialnej	Zachowania	Procent gospodarstw domowych stosujących poszczególne strategie
1	Przedsiębiorczość	Własna działalność gospodarcza, obrót posiadaniem kapitałem finansowym, inwestowanie w wartościowe rzeczy (złoto, dzieła sztuki, nieruchomości), wynajem mieszkania, dzierżawa ziemi	15,4
2	Praca	Dodatkowe prace w miejscu pracy i poza pracą, zmiana kwalifikacji, wyjazdy zarobkowe za granicę	48,8
3	Gospodarność	We własnym zakresie na potrzeby domowe: szycie, sprzątanie, gotowanie, remonty, naprawy, uprawa warzyw i owoców oraz hodowla zwierząt domowych	98,7
4	Zaciskanie pasa, zadłużanie się	Ograniczanie wydatków, zaciąganie kredytów, pożyczek	79,6
5	Zarabkowanie	Sprzedaż (uliczna, bazarowa, internetowa) domowo wyprodukowanych, zgromadzonych przedmiotów, praca „na czarno”, zbiórka złomu i makulatury	25,2
6	Zdanie się na pomoc, wyprzedawanie rzeczy z domu	Korzystanie z pomocy rodziny, krewnych, przyjaciół oraz różnych instytucji	24,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sposoby poprawy sytuacji materialnej stosowane w gospodarstwach domowych*, BS/38, CBOS, Warszawa 2008, s. 12.

Znacząca, ale mniejsza grupa gospodarstw domowych stosuje strategie, które są rozwojowe i innowacyjne, ale wymagają znacznego zaangażowania i wysiłku. Prawie co drugie gospodarstwo domowe – 48,8% ogółu – poprawia swoją sytuację materialną, zwiększając aktywność zawodową i podnosząc kwalifikacje. Strategia ta obejmuje wykonywanie dodatkowych prac, podnoszenie kwalifikacji przez doksztalcanie i przekwalifikowywanie się oraz zarobkowe wyjazdy zagraniczne. Co czwarta rodzina (25,2%) organizuje dochody, świadcząc odpłatnie drobne usługi, pracując „na czarno”, sprzedając płody ze swojej działki i produkty wytworzone w gospodarstwie domowym, zbierając i sprzedając złom i makulaturę, runo leśne i zioła, zajmując się drobnym handlem (internetowym, ulicznym, bazarowym, przydrożnym i przygranicznym), a także oddając rzeczy pod zastaw do lombardu (jest to raczej forma organizowania gotówki niż zarabkowanie).

Najwięcej inwencji zakumulowanych jest w strategii określonej jako przedsiębiorczość, stosowanej przez relatywnie mały odsetek polskich gospodarstw – co siódme (15,4%). Obok własnej działalności gospodarczej do tej strategii włączono: korzystne lokaty posiadanych środków finansowych, zakup wartościowych przedmiotów i nieruchomości, wynajmowanie lokali, dzierżawienie ziemi.

To, jakie strategie stosują gospodarstwa domowe, zależy przede wszystkim od sytuacji materialnej rodzin – im jest ona w odczuciu rodzin lepsza, tzn. lepiej się im żyje, są bardziej zadowolone z warunków materialnych, im bardziej odczuwają ich poprawę, tym częściej rozwijają przedsiębiorczość oraz stawiają na pracę zawodową i podnoszenie kwalifikacji. Natomiast im gorsza jest kondycja materialna rodziny, im niższe dochody przypadają na osobę w gospodarstwie domowym, tym częściej kontroluje ona swoją sytuację, zaciskając pasa i zadłużając się, tym częściej też zajmuje się różnorodnym zarobkowaniem oraz korzysta z pomocy rodziny i instytucji lub wyprzedaje swój majątek. Jedynie strategia nazwana gospodarnością, sprowadzająca się do samodzielnego wykonywania prac domowych, jest powszechnie stosowana we wszystkich gospodarstwach domowych, niezależnie od poziomu ich życia i innych cech społecznych.

6. Podsumowanie

Każde zachowanie gospodarstw domowych, które polega na gromadzeniu środków na zaspokojenie codziennych potrzeb i ich konsumowanie, ma znaczenie dla procesów rozwojowych. Aktywność w celu powiększenia posiadanych środków finansowych sprzyja zwiększaniu konsumpcji, a ta uruchamianiu procesów wytwórczych i usług, a w konsekwencji wzrostowi gospodarczemu.

W świetle przytoczonych danych obraz zachowań członków gospodarstw domowych sprzyjających gromadzeniu środków finansowych i rozwiązywaniu w tym zakresie trudności jest złożony i niejednoznaczny. Są wśród Polaków tacy, dla których zaspokojenie podstawowych potrzeb jest niezwykle trudne, i tacy, którzy przejawiają zachowania ekonomiczne, nawet kryzysowe, ale kondycja finansowa ich gospodarstw domowych nie jest zła, a bywa też dobra, jeśli ją oceniać w kontekście poziomu życia i konsumpcji. Są Polacy, którzy stosują tradycyjne sposoby gromadzenia środków finansowych (praca w kraju) i bilansowania domowego budżetu (prosumpcja), oraz tacy, którzy potrafią wykorzystywać nowe sytuacje, np. praca za granicą i korzystne lokaty posiadanych, większych lub mniejszych zasobów finansowych. Dane wskazują, że na koniec pierwszej dekady XXI w. więcej jest wśród Polaków nieźle radzących sobie, choć zaradność przejawia się w różnych formach działania – od przedsiębiorczości w nowoczesnym jej rozumieniu, poprzez intensyfikację pracy zarobkowej, zarob-

kowanie okazyjne, do zwykłej domowej gospodarności. Jest jednak wśród współczesnych Polaków relatywnie duża grupa osób biernych, bezradnych, które nie wypracowują środków we własnym zakresie, lecz sięgając po zasoby instytucji finansowych i instytucji wsparcia lub kręgów krewniaczych, sąsiedzkich i przyjacielskich, ograniczają swoje potrzeby i konsumują publiczne środki w formie zasiłków i niefinansowych form wsparcia.

Literatura

- Aktywność ekonomiczna ludności IV kwartał 2010*, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2011.
- Backer G.S., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1990.
- Beskid L., Zarzycka-Skrzypek L., *Zachowania przystosowawcze gospodarstw domowych [w:] Ekonomiczny wymiar życia codziennego. Raport z badania '92*, red. L. Kolarska-Bobińska, CBOS, Warszawa 1993.
- Budżety gospodarstw domowych w 2009 r.*, Informacje i opracowania statystyczne GUS, 2010.
- Czapiński J., *Uziemienie polskiej duszy*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 3.
- Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Vizja Press & IT, Warszawa 2003.
- Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Vizja Press & IT, Warszawa 2006.
- Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, red. J. Czapiński, T. Panek, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2009.
- Doświadczenia i plany dotyczące pracy za granicą*, BS/35/, CBOS, Warszawa 2008.
- Friedmann J., *Empowerment. The Politics of Alternative Development*, Blackwell Publishers Socialforskninginstituttet, Cambridge, Oxford 1993.
- Frieske K., Poławski P., *Opieka i kontrola*, Interart, Warszawa 1996.
- Grotowska-Leder J., *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Gutkowska K., *Funkcjonowanie wiejskich gospodarstw domowych w procesie zmian społecznych na wsi i przejawiane przez nie strategie radzenia sobie [w:] Samorganizacja w społecznościach wiejskich. Przejawy – struktura – zróżnicowanie*, red. M. Wieruszewska, IRWiR PAN, Warszawa 2002.
- Hanusik K., Łangowska-Szcześniak U., *Sytuacja gospodarstw domowych w Polsce w okresie transformacji*, <http://mikro.univ.szczecin.pl/bp/pdf/18/7.pdf> (11.07.2011).
- Kotowska I.E., *Older Workers in the Labour Market and Social Policies*, Referat na Europejską Konferencję Ludnościową „Demographic Challenges for Social Cohesion”, Strasburg, 7–8 kwietnia 2005.
- Milic-Czerniak R., *Zmiany zachowań konsumpcyjnych gospodarstw domowych pod wpływem wprowadzania gospodarki rynkowej [w:] Warunki życia i kondycja Polaków na początku zmian systemowych*, red. L. Beskid, IFiS PAN, Warszawa 1992.

- Milic-Czerniak R., *Zachowania przystosowawcze do nowych warunków ekonomicznych* [w:] *Zmiany w życiu Polaków w gospodarce rynkowej*, red. L. Beskid, IFiS PAN, Warszawa 1999.
- Luhmann N., *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2007.
- Oszczędzanie i długi Polaków*, BS/36, CBOS, Warszawa 2008.
- Polacy a fundusze inwestycyjne*, BS/165, CBOS, Warszawa 2009.
- Pomoc społeczna w Polsce w latach 2005–2009*, GUS, Warszawa 2011.
- Poziom życia Polaków*, BS/44, CBOS, Warszawa 2010.
- Rasińska R., *Analiza wybranych wyznaczników kształtowania postaw prozdrowotnych młodzieży akademickiej*, 2010, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/169184/index.pdf>.
- Rocznik statystyczny*, GUS, Warszawa 2010.
- Samopoczucie Polaków w ostatnim dwudziestoleciu*, BS/173, CBOS, Warszawa 2009.
- Sikorska J., *Społeczne zróżnicowanie aktywności ekonomicznej. Zmiany struktury utrzymania gospodarstw domowych w latach 1985–1995* [w:] *Elementy nowego ładu*, red. H. Domański, A. Rychard, IFiS PAN, Warszawa 1997.
- Sposoby poprawy sytuacji materialnej stosowane w gospodarstwach domowych*, BS/38, CBOS, Warszawa 2008.
- Sytuacja gospodarstw domowych w 2010 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, GUS, maj 2011; http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_sytuacja_gosp_dom_2010.pdf.
- Zatrudnienie i wynagrodzenia w gospodarce narodowej w I kwartale 2011*, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2011.

Resourceful or Helpless? The Life Strategies of Contemporary Poles in the Light of Selected National Surveys

The paper presents an analysis of the economic behaviour of Poles in the first decade of the 21st century. The analysis of the selected forms of economic behaviour and the ways in which Poles manage resources to satisfy their basic needs does not offer a clear-cut answer to the above question whether contemporary Polish people are resourceful or helpless in coping with everyday problems. The demonstrated forms of behaviour present a wide spectrum marked by passive strategies for seeking institutional or informal aid on the one hand, and by innovative strategies for starting their own business, taking advantage of various opportunities, reliance on personal efforts, entrepreneurship, innovativeness and knowledge on the other hand. Most Poles, however, are more inclined to resort to traditional methods of managing their household budgets by a rational use of available resources and bank loans than by modern means of generating necessary income – capital investments or better paid jobs on overseas labour markets.

Jolanta Grotowska-Leder – doktor habilitowany, Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej.

Zainteresowania naukowo-badawcze: współczesne problemy społeczne, w szczególności bieda, bezrobocie, wykluczenie społeczne i dewiacje społeczne oraz polityka społeczna na poziomie lokalnym i globalnym.

e-mail: leder@interia.pl

